

اعتبارات خرد راهکاری عملی جهت توانمند سازی زنان روستایی (مطالعه موردی: صندوق های اعتباری خرد پروژه ترسیب کربن، حسین آباد غیناب در خراسان جنوبی)

طوبی رضایی گیوشاد^۱

دانشگاه پیام نور بیرجند

Rezaei.tooba@yahoo.com

چکیده

توانمندسازی فرآیند چند بعدی دسترسی و کنترل افراد به منابع قدرت برای افزایش سرمایه ها و ظرفیت های فردی و گروهی به سمت انتخابهای هدفمند است در این میان اعتبارات خرد میتواند دسترسی به اهداف توانمندسازی را تسهیل نماید. توانمندسازی زنان روستایی به معنی قدرت بخشیدن به این قشر از جامعه برای ایفای نقش برجسته در توسعه و مشارکت فعال آنها در تصمیم گیریهاست که یکی از ضرورت های دستیابی به توسعه پایدار میباشد. توانمندسازی یکی از اهداف مهم توسعه ای برنامه های « اعتبارات خرد » میباشد و این شاخص معیار مهمی در سنجش فعالیت آنها به حساب میآید. طرح ترسیب کربن یکی از طرحهایی است که منظور افزایش زمینه فعالیت اقتصادی و ارتقای سطح رفاه زنان محروم حسین آباد غیناب اجرا شده است. انتخاب زنان به عنوان مشتریان، هدف این طرح و از روشهای مؤثر برای فقرزدایی میباشد زیرا منافع حاصل از افزایش درآمد آنها، باعث بالارفتن سطح رفاه خانواده گردیده است. این مقاله با روش کیفی انجام شده است نتایج این مطالعه حاکی از آن است که شرکت درصندوق های اعتباری خرد نتایجی مانند تحرک زنان، افزایش مشارکت در تصمیم گیری در اجتماع و افزایش اعتماد نفس آنان و تنوع منابع درآمدی خانوار را در پی داشته است.

واژه های کلیدی: توانمندسازی، زنان روستایی، پروژه ترسیب کربن، اعتبارات خرد

^۱ کارشناس ارشد جامعه شناسی توسعه روستایی دانشگاه تهران

مقدمه

مطالعات نشان می دهد که زنان بیش از مردان در معرض فقر و تبعیض جنسیتی قرار دارند، این مسئله به دلیل این است که زنان از قابلیت‌ها و امکانات لازم برای توانمندی و کاهش فقر برخوردار نیستند وجود موانع و محدودیت های فراوان بر سر راه تغییر و تحول پایگاه اقتصادی و اجتماعی زنان متأثر از عوامل فرهنگی و حقوقی، هرگونه تلاشی را برای از بین بردن فقر آنان با مشکل مواجه ساخته است. پژوهش هایی که در کشور صورت گرفته وضعیت نه چندان مطلوبی را نشان می دهد و بر نسبت بالای تعداد زنان زیر خط فقر تأکید دارد. بر اساس گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۰۳، فقر زنان، در کشور در مقایسه با مردان از حدت بیش تری برخوردار می باشد (شکوری و همکاران، ۱۳۸۶: ۱-۲). هم چنین زنان از قابلیت ها و امکانات برای کاهش فقر، محرومند؛ لذا نگرانی از پیوستن جمعی از زنان به گروه «فقرترین فقرا» سبب طرح رویکرد های متفاوتی از جمله «توانمندسازی زنان» شده است (شادی طلب و همکاران، ۱۳۸۴: ۱). به گونه ای که سازمان ملل «ارتقای برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان در سطح گسترده را به عنوان یکی از اهداف کلیدی اعلامیه هزاره سوم» اعلام کرده است. این بدین معنی است که اگر هدف حذف نابرابری جنسیتی عینیت پیدا نکند، تحقق اهداف هزاره سوم با دشواری زیادی مواجه خواهد بود (شکوری و همکاران، ۱۳۸۶: ۳-۲). بنابراین در آغاز هزاره سوم، یکی از رویدادهای مهم برای رفع فقر و توانمندسازی اقتصادی زنان نقش اعتبارات خرد است که بر اساس آن توجه به این قشر ضرورت می یابد (بخشوده و اسلامی، ۱۳۸۴: ۵۶۹).

بنابر این برنامه های اعتبارات خرد یکی از رایجترین مداخلاتی است که طی سی سال گذشته به ابزار مهمی برای کاهش فقر بدل شده اند. اهدای جایزه صلح نوبل سال ۲۰۰۶ به محمد یونس مبتکر برنامه های موسوم به اعتبارات خرد^۱ و بانک گرامین به عنوان بزرگترین بانک فقرا در کشور بنگلادش با ذکر این دلیل که "صلح بدون از میان بردن فقر امکان پذیر نیست" شاهدهی بر این امر است. پیش از آن نیز جایزه نوبل اقتصاد در سال ۱۹۹۸ به برجسته ترین پژوهشگر مسائل فقر جهان، آمارتیا سن اعطا شده بود.

بسیاری از دولتها، سازمانهای غیر دولتی و سازمانهایی که در زمینه کاهش فقر فعالیت می نمایند نظیر بانک جهانی، گروه مشاوره برای فقرا (CGAP)^۲ و برنامه عمران ملل متحد (UNDP)^۳، حمایت و اجرای برنامه های اعتبارات خرد را در دستور کار خود قرار داده اند. این برنامه ها عرضه کننده خدماتی هستند که به منظور یاری رساندن به اقشار آسیب پذیر و فقرا برای بهبود مهارتهای آنان در برخورد با مخاطرات، افزایش قدرت تولید آنها به منظور افزایش درآمدشان، ایجاد امنیت مالی و روانی و در نهایت کیفیت زندگی آنها طراحی می شوند تا برای افرادی که اغلب از سوی بانک های تجاری نادیده گرفته می شوند، اعتبار لازم جهت راه اندازی کسب و کارهای کوچک فراهم نمایند و قدرت تولید آنها را افزایش دهند.

^۱ Micro credit^۲ Consultative Group To Assess the Poor^۳ United Nations Development Programme

کشورهای در حال توسعه را زادگاه برنامه های اعتبارات خرد می خوانند. الگوهای متنوعی از این برنامه ها در کشورهای بنگلادش، بولیوی، هند، اندونزی، پاکستان و مصر به اجرا در آمده است. به دلیل موفقیت برنامه ها در کشورهای مذکور، سایر کشورهای در حال توسعه نیز تلاش کرده اند تا از این برنامه - ها الگوبرداری کنند. ایران نیز (هرچند دیرتر از سایر کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا) به جرگه اجرا کنندگان این برنامه ها پیوسته است، اما طرحهای تأمین مالی خردی که در ایران به اجرا در آمده اند، بسیار محدود و کم تعداد بوده و به ندرت از مراحل آزمایشی فراتر رفته اند. طرح حضرت زینب (س)، برنامه پشتیبانی خدمات مالی خرد روستا، صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی، برنامه کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد، برنامه های اصلی اعتبارات خرد در ایران هستند.

یکی از پروژه هایی که با استفاده از روش های مشارکتی در حال حاضر در ایران در حال اجراست، پروژه بین المللی ترسیب کربن است. پروژه ترسیب کربن با رویکرد بسیج جوامع محلی ابتکاری مشترک بین دولت ایران، برنامه عمران ملل متحد (UNDP) و تسهیلات زیست محیطی جهانی (GEF) است و محل اجرای پروژه، دشت حسین آباد غیناب سربیشه واقع در استان خراسان جنوبی می باشد. این پروژه حدود ۲۰۰۰۰۰ هکتار از منطقه حسین آباد را تحت پوشش قرار داده و مدت اجرای آن ۶ سال (۱۳۸۸-۱۳۸۲) بوده که به دلیل موفقیت پروژه، فاز دوم آن به مدت پنج سال دیگر نیز تمدید شده است (دفتر پروژه بین المللی ترسیب کربن، ۱۳۹۲). یکی از اهداف این پروژه توانمند کردن جوامع محلی و از جمله زنان روستایی در راستای برنامه ریزی و توسعه پایدار روستایی است. استراتژی پروژه ترسیب کربن، احیای مراتع تخریب یافته برای مردم و با مردم (یعنی از نهال کاری صرف به بهره گیری مردم از منافع نهال کاری)، اتخاذ رویکردی یکپارچه و همه جانبه نگر و استفاده از همکاری توأمان زنان، مردان و جوانان در مدیریت مراتع (از طریق تعقیب اهداف توسط همه مردم و استفاده از نظرات ایشان) می باشد. علاوه بر این پروژه ترسیب کربن در موارد دیگری مانند ایجاد گروه های توسعه، صندوق های خرد اعتباری، و ... نیز به موضوع مشارکت منطقه ای تأکید نموده است. اجزای این پروژه را می توان به چهار بخش محرومیت زدایی، مشارکت و کار گروهی، مشارکت و توانمندسازی جوامع محلی و احیای مراتع و ارائه مدل سازی ترسیب کربن تقسیم نمود (هادرادی، ۱۳۸۷: ۹).

با توجه به تأکید پروژه بر توانمندسازی گروههای مختلف بویژه زنان، در این پژوهش سعی شده است تا به بررسی راهکارهای عملی پروژه (اعتبارات خرد) بر توانمند سازی زنان پرداخته شود.

ادبیات موضوع

اگرچه تعریف استاندارد از توانمندسازی وجود ندارد، اما انتخاب، قدرت، کنترل بر زندگی و منابع، ظرفیت و توانایی تصمیم گیری از جمله مفاهیمی هستند که در اغلب تعاریف توانمندسازی به کار می روند. در واقع توانمندسازی فرآیندی از تغییر است که طی آن افراد و گروههای حاشیه ای و محروم توانایی تصمیم گیری و انتخاب بگونه ای که بر زندگی شان تأثیر داشته باشند را بدست می آورند.

نارایان توانمندسازی را افزایش دارایی ها و قابلیت های فقرا برای مشارکت، مذاکره، تأثیرگذاری، کنترل و پاسخگو گذاشتن نهادهایی که بر زندگی آنها تأثیر دارد، می داند. با توجه به اینکه قابلیت ها و دارایی ها اغلب به دو صورت جمعی و فردی تقسیم می شوند توانمند سازی را نیز می توان در دو بعد جمعی و فردی در نظر گرفت (نارایان، ۲۰۰۶: ۵).

چمبرز (۱۳۷۶)، توانمندسازی را به معنی قدرت بخشی به فقرای روستایی می داند و آن را یک شیوه ی واژگون سازی مدیریت توسعه روستایی می داند که در آن ابتکارات به گروههای دهقانی فرودست جامعه روستایی منتقل شود. توانمندسازی

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

یعنی توانا ساختن افراد، تا کنترل بیشتری بر روی زندگی خود داشته باشند، با انتخابهای بیشتری روبرو باشند و خدمات بیشتری طلب کنند و از آنها بهره مند گردند

توانمندسازی زنان می تواند به عنوان فرایندی تعریف شود که طی آن، با تغییر روابط قدرت در خانوار و اجتماع، زنان فرصت بیشتری برای تصمیم گیری، انتخاب، و کنترل منابع داشته باشند. توانمند سازی به عنوان یکی از ستونهای توسعه انسانی (گیتاسن ۱۹۹۷) نقش قابل ملاحظه ای در کاهش فقر دارد.

*تعریف اعتبارات خرد

باتوجه به کتاب بومن (Bouman, ۱۹۹۰) مفهوم اعتبارات خرد عبارتست از: «وامهای کوچک، کوتاه و بدون وثیقه». اعتبارات خرد به معنای ارائه وامهایی با مبلغ های کم و بدون دریافت وثیقه به قشرهای کم درآمد است و این قشرها در مدت کوتاهی مبلغ های یاد شده را بازپرداخت می کنند (بختیاری، ۱۳۸۵: ۱۸).

بانک جهانی هدف از دادن اعتبارات خرد را در موارد زیر می داند:

۱- کاهش فقر ۲- توانمندسازی گروههای محروم به ویژه زنان ۳- ایجاد اشتغال ۴- کمک به رشد واحدهای تولیدی موجود و توسعه آنها ۵- تشویق در جهت ایجاد واحدهای جدید ۶- ایجاد فرصتهای اشتغال از طریق خوداشتغالی ۷- افزایش کارایی و درآمد گروههای آسیب پذیر، زنان و جوانان ۸- کاهش وابستگی روستائیان فقیر به محصولاتی که به شدت تحت تأثیر شرایط جغرافیایی بویژه خشکسالی بوده و تنوع بخشیدن به فعالیتهای آنها (Lodgerwood, ۱۹۹۹؛ به نقل از بختیاری، ۱۳۸۵: ۲۱).

اعتبارات خرد از مباحث عمده در اقتصاد نئولیبرال است که پس از تغییراتی در نظریه های اقتصادی و دیدگاه های توسعه به مثابه محرکهای اقتصادی برای کشورهای در حال توسعه و کشورهای گرفتار مشکلات تورم و بیکاری فزاینده و توزیع ناعادلانه ثروت و درآمد، کلید حل معما به شمار می رود و به دنبال شکست های اقتصادی و ناکامی در کاهش فقر به ویژه در کشورهای در حال توسعه طی دهه های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ کارگزاری ها و سازمان های بزرگ اعطاکننده وام مانند USA ID, ODA-UK, بانک جهانی و صندوق بین المللی پول بیش از پیش بنگاه های خرد در توسعه را در قالب برنامه محوری سیاست نئولیبرال جهت کاهش فقر اتخاذ نمودند (ازکیا و ایمانی، ۱۳۸۴: ۲).

در زمینه اعتبارات خرد که الهام گرفته از تئوری نئولیبرال و از برنامه های توسعه ای آن می باشد رهیافت های خرد متعددی بنا به ماهیت موضوعات پژوهشی و واحدهای تحلیلی اتخاذ گردیده است. در مطالعاتی که در آفریقا روی اعتبارات خرد و توانمندسازی (زنان) آفریقایی انجام شده است به رهیافت های زیر رسیده اند:

۱ - رهیافت خود پایدار مالی: در این رهیافت اعتقاد بر این است که کوچک سازی و کمک به بنگاههای کوچک اقتصادی و تولید کشاورزی به توانمندسازی اقتصادی در افراد کمک نموده، منجر به افزایش درآمد شده و به دنبال آن بهداشت، تغذیه، و سطح سواد فقرا و زنان و بچه هایشان بالا می رود و این توانمندی اقتصادی منجر به توانمندی سیاسی، اجتماعی و حقوقی آن ها می شود. موضوع برنامه ای این رهیافت بیشتر افزایش دسترسی زنان به اعتبارات خرد و خود پایداری مالی است و گروههای هدف، بنگاه های کوچک موجود و آن هایی که توانایی ایجاد بنگاه را دارند به عنوان اعتبارگیرندگان محسوب می شوند.

۲ - رهیافت کاهش فقر: این رهیافت برخلاف رهیافت قبلی که به عنوان راهبردی از سوی آژانس های بزرگ توسعه (مثل بانک جهانی) اتخاذ می شد، بیشتر توسط سازمانهای غیردولتی به کار گرفته شده است. در این رهیافت اعتبارات خرد به

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

عنوان یک برنامه توسعه یکپارچه در نظر گرفته می شود که کمک اصلی آن برای کاهش فقر و به طور نهادی توسعه محلی پایدار است. گروه های هدف آنها مردان، زنان و کودکان فقیر می باشد. آن ها سهم اعتبارات خرد در توانمندسازی را در افزایش رفاه خانوار و سازماندهی گروهی برای فعالیت در توسعه محلی می دانند (ازکیا و ایمانی، ۱۳۸۴: ۴-۱).

بحث نظری در زمینه اهمیت دسترسی زنان به منابع و همزمان شدن این بحث ها با دهه سازمان ملل برای کاهش فقر در جهان سبب شده که صاحب نظران، دو رهیافت کارآفرینی و حمایتی را برای توانمندسازی زنان ارائه دهند در برخی کشورهای غالباً پیشرفته، بر رهیافت کارآفرینی و در برخی کشورهای اغلب در حال توسعه، بر رهیافت حمایتی تأکید شده است.

۳- رهیافت کارآفرینی: در این رهیافت، دسترسی به اعتبار برای زنان دارای توان کارآفرینی امکان پذیر می شود. ایجاد اشتغال برای خود یا فرصت های اشتغال برای دیگران و نیز درآمدزایی از اهداف این رهیافت است. زنانی که بدین ترتیب به اعتبار دسترسی می یابند، به فعالان اقتصادی در بخش خصوصی اضافه می شوند؛ البته این زنان الزاماً فقیر نیستند. بنابراین، دسترسی زنان کارآفرین به اعتبارات در صورتی می تواند در توسعه ی توانمندسازی زنان نقشی داشته باشد که توزیع اعتبارات جزئی از برنامه جامع حمایت از بخش کارآفرینی خرد در اقتصاد تلقی شود. (دیهم و وهابی، ۱۳۸۲: ۶۸).

۴- رهیافت حمایتی: در این رهیافت، که سازمان ملل مطرح کرده است، دسترسی به اعتبار لزوماً به معنای کار مولد نیست؛ و امکان دسترسی زنان به اعتبار با هدف کاهش فقر و تأمین حداقل ها در حدی فراهم می شود که زنان فقیر توان بازپرداخت آن را داشته باشند (همان منبع، ۶۸).

از زمان طرح موضوع زنان در توسعه، رهیافت های متعددی برای تعریف محتوای برنامه های آن در مقاطع تاریخی مختلف بیان شده است، به طور کلی می توان آن را در سه نوع کلی زیر قرار داد:

۱- نظریات رفاهی، مساوات و فقر زدایی ۲- نظریه کارآیی ۳- نظریه توانمندسازی.

در حالی که هر یک از نظریه های فوق دارای طرفدارانی است، نظریه مقبول امروزی توانمندسازی می باشد. این نظریه بر اساس انتقادها به نظریه اول و دوم که بیش تر ماهیت اقتصادی دارند، شکل گرفته است. برای مواجهه با اثرات توسعه و نوگرایی، نظریه توانمندسازی، زنان را بر کنترل بیشتر جنبه های زندگی خود تشویق می کند. این نظریه استقلال اقتصادی و سیاسی را دو جزو مهم می داند (شادلو، ۱۳۷۹: ۲۰۹).

پیشینه موضوع

هر چند ارائه اعتبارات به کشاورزان کوچک از میانه های سده نوزدهم میلادی با ایجاد شرکت های تعاونی اعتبار از سوی فردریک رافایزن در آلمان مطرح شد و در اوایل سده بیستم در برخی از کشورهای در حال توسعه مانند هندوستان گسترش زیادی یافت؛ ولی این جنبش و یا به گفته ی خانم مارگارت رابینسون «انقلاب اعتبارات خرد» به طور جدی، با ایجاد گرامین بانک یا بانک دهکده در سال ۱۹۸۳ در بنگلادش آغاز شد و بسیاری از کشورهای در حال توسعه و حتی کشورهای توسعه یافته گسترش پیدا کرده است (نجفی، ۱۳۸۲).

تأمین مالی خرد در برخی از کشورهای جنوب و جنوب شرقی آسیا از جمله بنگلادش، هند، اندونزی، مالزی، نپال، پاکستان، فیلیپین، سری لانکا و تایلند با عنوان بانکداری تنگدستان (فقیران) شکل گرفته است. این نهادها با هدف کمک به تنگدستان و حمایت مالی از ایشان تأسیس شده است. در این مجموعه از یکسو، بانک های تجاری و از سوی دیگر سازمان

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

های غیردولتی (NGOS) و گروه های خودیار (SHGS)^۱ به صورت هماهنگ به صورت یک شبکه هماهنگ به انجام فعالیت هایی در تأمین مالی خرد می پردازد.

از جمله کشورهای آسیایی که در تأمین مالی خرد عملکرد موفقی داشته اند می توان به بنگلادش، مالزی و اندونزی اشاره کرد. در بنگلادش گرامین بانک از موفق ترین نمونه های تأمین مالی خرد به شمار میرود.

۱- بنگلادش (گرامین بانک): گرامین بانک بنگلادش با حذف لزوم وثیقه، نوعی بانکداری بر پایه اعتماد دو جانبه، پاسخگویی، مشارکت و خلاقیت می باشد این بانک بدون هیچگونه وثیقه ای به فقرا اعتبار می دهد و برای کاستن از خطرهای وام دهی از روش «نظارت گروه هم تراز» استفاده نموده است. از طریق این سیستم، بانک گرامین به بیش از ۱ تا ۲ میلیون نفر در بنگلادش (که ۹۳ درصدشان را زنان تشکیل می دهند) با میزان بسیار اندک قصور در باز پرداخت وام ها، اعتبار پرداخت کرده است (جانسون و روگالی، ۱۳۸۳: ۱۱).

در مجموع بانک توانسته است به طور چشمگیری درآمد افراد تنگدست به ویژه زنان که مشتری اصلی این بانک را تشکیل می دهند، افزایش دهد. نه تنها سطح درآمد افراد تنگدست افزایش یافته بلکه سطح پس اندازهای بانک و در نتیجه سطح متوسط وامهای اعطایی و نیز تعداد مشتریان بانک نیز افزایش پیدا کرده است (عرب مازار و معتمد، ۱۳۸۲: ۸۳)

۲- مالزی

در کشور مالزی نیز تا پیش از اجرای برنامه های فقر زدایی، فقر در مناطق روستایی گسترده تر از مناطق شهری بود، اما در نتیجه اجرای برنامه های جدید اقتصادی در این کشور طی سالهای ۱۹۹۸-۱۹۹۵ که عمدتاً این برنامه ها از راه مؤسسه های تأمین مالی خرد انجام پذیرفته است میزان فقر از ۴۵ درصد به ۱۵ درصد کاهش یافته است (سجادی، ۱۳۸۵: ۳۶۶) و عرب مازار ۸۳: ۱۳۸۲). AIM^۲ بزرگترین مؤسسه های تأمین مالی خرد با هدف فقرزدایی در مالزی است. به طوری که تا پایان دسامبر ۱۹۹۵، AIM^۳ بزرگترین پرتفوی دارایی ها را به همراه با وامهای معوقه ای به میزان ۹/۳ میلیون دلار در اختیار داشت تعداد متوسط وام در این مؤسسه در سال ۱۹۹۵ برای هر نفر ۲۳۵ دلار بود (سجادی، ۱۳۸۵: ۳۳۶).

۳- اندونزی

در اندونزی برنامه های فقر زدایی همراه با تأسیس مؤسسه های اعتباری خرد اجرا شده است از جمله مهمترین این بانکها بانک راکیات^۳ است که در سال ۱۹۶۸ پایه ریزی شد. فعالیت های فقر زدایی این مؤسسه به همراه دیگر فعالیت های فقرزدایی در این کشور به کاهش درخور ملاحظه در میزان فقر انجامید، به طوری که جمعیت تنگدست این کشور از ۶۰ درصد در سال ۱۹۷۰ به کمتر از ۲۰ درصد در سال ۱۹۹۰ رسیده است (عرب مازار و معتمد، ۱۳۸۲: ۸۳)

۴- هندوستان

در هندوستان تعداد زیادی از بانکهای تجاری با حمایت مؤسسه ملی نبرد بانک ملی توسعه کشاورزی و روستایی پیوند هایی را با گروههای غیر رسمی خود یاری فقرا (SHG) به منظور تجهیز سپرده های فقرا و اعطای اعتبارات به آنها با نرخ سود مناسب ایجاد کردند. بانک ملی هندوستان در مارس ۲۰۰۴ توانست به ۱۷۴۶۶۶ گروه از زنان خویش فرما وام بدهد. این بانک در نظر دارد تا سال ۲۰۰۸، به بیش از یک میلیون گروه از زنان خویش فرما با تعدادی اغضای تقریبی ۱۵ نفر، وام بدهد، در این صورت اعطای تسهیلات بانکی خرد به بیش از ۱۵ میلیون زن خویش فرما محقق خواهد شد.

^۱ -Self- Help Groups (SHGS)

^۲ -Amanad Inkhtiar Mallaysia (AIM)

^۳ -Bank Rakyat

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

نیپال، پاکستان، نیز از کشورهای پیشرو در ارائه خدمات مالی خرد به فقرای روستایی هستند. در کشورهای آفریقایی مؤسسه های غیر دولتی به ارائه خدمات مالی به قشر های کم درآمد می پردازند. در این مؤسسه، شرایط آسانتری برای قشر های کم درآمد فراهم شده است تا بتوانند از خدمات اعتباری استفاده کنند. در بیشتر موارد ارائه این خدمات به منظور توانمند سازی قشر های کم درآمد است و از ضمانت های اجتماعی و گروهی به منظور ارائه اعتبار استفاده می شود (عرب مازار و معتمد، ۱۳۸۲: ۸۴).

تجربیات ایران

ایران از جمله کشورهایی است که دیرتر از کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا به جرگه اجرا کنندگان برنامه پیوسته است. اما طرح های تأمین مالی خردی که در ایران به اجرا در آمده اند بسیار محدود و کم تعداد بوده و به ندرت از مراحل آزمایشی فراتر رفته اند. طرح حضرت زینب، برنامه پشتیبانی خدمات مالی خرد روستا، صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی، برنامه کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد و برنامه بسیج جوامع محلی و مدیریت منابع طبیعی در مناطق خشک برنامه های اصلی تأمین مالی خرد ایران هستند که در ادامه به اجمال معرفی شده اند.

* طرح حضرت زینب: از خرداد سال ۱۳۷۳ طرحی با همکاری کمیته امداد امام خمینی در بانک کشاورزی شروع به کار کرد که بعنوان طرح حضرت زینب مشهور شده است. این طرح مختص زنان سرپرست خانوار روستایی است. کمیته امداد شناسایی وام گیرندگان و تأمین مالی وام های پرداخت نشده را بر عهده دارد. بانک کشاورزی نیز اموری مربوط به وام دهی و تأمین اعتبار طرح ها را انجام می دهد. زنان آسیب پذیر روستایی، پس از معرفی کمیته امداد یا هر یک از سازمانها و نهادهای دولتی فعال در روستا به بانک، می توانند از تسهیلات اعتباری مربوط به این طرح برخوردار شوند

* صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی: پس از طرح حضرت زینب، طرح صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی با سابقه ترین برنامه تأمین مالی خرد است که در ایران به اجرا در آمده است. در سال ۱۳۷۹ صندوق اعتبارات خرد زنان روستایی در روستای فیروز جاه شهرستان بابل، به عنوان یک طرح آزمایشی، آغاز به کار کرد. به دنبال موفقیت نسبی طرح آزمایشی در ارزیابی های به عمل آمده، دفتر امور زنان روستایی و عشایر وزارت جهاد کشاورزی این طرح را به استانهای دیگر نیز گسترش داد

* برنامه ی پشتیبانی از خدمات مالی خرد روستایی: این برنامه در شهریور سال ۱۳۸۱ آغاز به کار نمود این طرح با هدف دسترسی زنان و جوانان و خانوارهای کم درآمد روستایی به خدمات مالی و ایجاد فرصت های شغلی راه اندازی شد. اساس طرح گروههای خودیار مالی ۱ و پیوند آنها با بانکهای تجاری است بانکداری پیوندی توسط کشورهای عضو اتحادیه ی مؤسسات اعتباری روستایی آسیا و اقیانوسیه ابداع شده است. در حال حاضر این الگو در ۹ کشور آسیایی پیاده می شود. در ایران "بانک کشاورزی" به همراه "مؤسسه ی تأمین مالی خرد روستا (تاک)" در یک طرح آزمایشی در چهار استان تلاش نموده است که این الگو را در ایران بومی سازی کند. صندوق توسعه ی کشاورزی ملل متحد (ایفاد) نیز تأمین منابع مالی جهت ارائه ی خدمات فنی و مشاوره ای، بسیج اجتماعی، ظرفیت سازی در داخل بانک و سازمانهای مدنی و گروههای هدف را بر عهده گرفته است.

^۱ self help group

* برنامه کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد: بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد برای کاهش فقر و اشتغال زایی ابتکار یا الگویی است که خاستگاه آسیایی دارد. ریشه ی این الگو اساساً به تجربه ی گرامین بانک بنگلادش، کمیته ی پیشرفت روستایی بنگلادش (براک)، برنامه ی آزمایشی اورانگی در کراچی و برنامه ی حمایت از فقرا ی روستایی آقا خان در بنگلادش، انجمن زنان خویش فرما، مجمع زنان کارگر در هندوستان بر می گردد (جباری، ۱۳۸۴). اصل بنیادین بسیج اجتماعی این است که فقرا باید خود، راه حل مشکل ناشی از فقرشان را شناسایی کرده و آنرا بکار گیرند. در الگوی بسیج اجتماعی قبل از همه به سازماندهی و توسعه ی سازمانی اقشار آسیب پذیر و در درجه ی بعدی بر تأمین مالی و توسعه ی مهارت های آنان اهمیت می دهند.

بر اساس این رویکرد، به طور آزمایشی پروژه ای به نام «کاهش فقر از طریق بسیج اجتماعی و اعتبارات خرد» جهت بهبود وضعیت زندگی ۴۰۰ خانوار در دو منطقه ی شیر آباد زاهدان و روستای دهان از بخش بنت شهرستان نیک شهر در استان سیستان و بلوچستان در سال ۱۳۸۰ شروع به کار کرد و در اواخر سال ۱۳۸۳ خاتمه یافت. این پروژه، از سوی برنامه عمران ملل متحد (UNDP) با همکاری برخی از آژانس های سازمان ملل متحد تأمین مالی شد. پروژه را یک سازمان غیر دولتی به نام "صندوق توسعه پایدار و خانواده" با هماهنگی سازمان مدیریت و برنامه ریزی اجرا کرد.

روش تحقیق

در این بررسی از روشهای تحقیق مبتنی بر رهیافت کیفی استفاده شده که مختصراً به شرح آن پرداخته شده است.

۱. مطالعه موردی

مطالعه موردی روشی برای شناخت پدیده مورد نظر در زمینه مربوط به خود می باشد و بنابراین، محققین از منابعی مانند مشاهده، اسناد و مصاحبه برای جمع آوری داده ها استفاده می کنند و به این ترتیب، موارد را از تمام جهات مورد بررسی قرار می دهند.

در این پژوهش برای بررسی وضعیت زنان روستاهای مورد مطالعه از نظر استفاده از اعتبارات خرد و برنامه های پروژه از روش مطالعه موردی استفاده شده است.

۲. مصاحبه عمیق گروهی

مصاحبه عمیق گروهی رهیافت کیفی برای یادگیری درباره گروه های کوچک است که با توجه به فرایند ویژگی های اجتماعی- فرهنگی و روان شناختی آنها صورت می گیرد این تکنیک یکی از فنون تحقیقات کیفی بازار است که با منطق درک چرایی پدیده ها صورت می گیرد. این تکنیک، برای بدست آوردن اطلاعات درباره احساسات و دیدگاه های گروه های کوچک در زمینه یک مشکل، یک تجربه و یا خدمات مطرح شده و یا دیگر پدیده ها مورد استفاده قرار می گیرد (کرمی و رضایی مقدم، ۱۳۷۷: ۴). در این پژوهش و در ادامه مطالعه موردی برای بررسی خودانگاره زنان و تأثیر پروژه ترسیب کربن بر آنان از مصاحبه عمیق گروهی استفاده شد.

اعتبار و روایی تحقیق

برای تأمین اعتبار و روایی تحقیق، محقق به مستند سازی واضح و روشن داده های گزارش شده پرداخته و با تکرار مصاحبه ها و مشاهدات، به حذف خطاهای احتمالی کاهش دهنده اعتبار و روایی تحقیق پرداخته است. با توجه به اینکه این مطالعه، نوعی مطالعه موردی است، لذا قصد تعمیم نتایج را نیز ندارد.

جامعه آماری، روش نمونه گیری و حجم نمونه

جامعه آماری در این پژوهش، زنان عضو صندوق های اعتباری خرد پروژه بین المللی ترسیب کربن در سال ۹۳ بوده است. برای اینکه بتوان به ارزیابی برنامه پرداخت سعی گردیده است زنان عضو فاز اول پروژه مورد بررسی قرار گیرد که زمان طولانی تحت تأثیر برنامه بوده اند و از میان آنان از نمونه گیری هدفمند استفاده شده است. حجم نمونه در مطالعات کیفی مشخص نبوده و تا رسیدن به اشباع در داده ها قابل افزایش است.

یافته های تحقیق

هدف محلی از تشکیل صندوق های اعتباری خرد و ارائه ی خدمات به وسیله ی پروژه ی ترسیب کربن بهبود وضعیت اقتصادی اجتماعی خانوارهای بهره مند از خدمات پروژه است تا بدین وسیله شاخص های توسعه ی انسانی منطقه افزایش یافته و توسعه ی پایدار محلی تحقق یابد.

در این راستا پروژه سعی نموده است با اولویت قرار دادن فقرای روستایی و کمک به توانمندسازی زنان به وسیله ی آموزش مهارت های مختلف فنی- حرفه ای و مهارت های زندگی، ایجاد انگیزه برای مشارکت بیشتر، کاهش تخریب مراتع و افزایش اشتغال و درآمد خانوارهای تحت پوشش و همچنین افزایش پس انداز و کاهش آسیب پذیری خانواده های فقیر به تحقق توسعه پایدار روستایی کمک نماید.

یکی از تأثیرات مهم اعتبارات خرد، نقش آن در توانمندسازی فقرای روستایی است در این ارتباط به بررسی نقش اعتبارات خرد در توانمندسازی زنان روستایی منطقه حسین آباد پرداخته شده است. و توانمندسازی با مؤلفه های افزایش مشارکت مردم محلی، پیگیری مطالبات مردم از نهادهای پاسخگو، افزایش دارایی و وضعیت امرار معاش خانوار، کنترل بر درآمد و تحرک و اعتماد به نفس زنان مورد پرسش قرار گرفته است.

۱- اعتبارات خرد و مشارکت زنان روستایی

یکی از اهداف پروژه واگذاری امور محلی به مردم به منظور توانمندسازی جوامع محلی است، تا مدیریت امور محلی را خود عهده دار شده، وابستگی آنها به دولت کاهش یافته و به استقلال برسند. نتایج مصاحبه های گروهی حاکی از اینست که برنامه در این بعد از توانمندسازی موفق عمل کرده است. همکاری و مشارکت زنان در اداره ی روستا، و احیای مراتع افزایش یافته است.

زنان روستا در عملیات احیاء مراتع و نهال کاری، با دریافت مزد خیلی کم با پروژه ترسیب کربن همکاری دارند. در راستای حفظ مراتع، زنان که قبلاً برای پخت و پز از بوته های مرتعی استفاده می کردند در حال حاضر از تنور گازی استفاده نموده و به حفظ مراتع کمک می کنند

شکل ۱: عملیات احیا

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

در مدیریت امور محلی، مشارکت آنها افزایش یافته است. نقش گروههای توسعه و نشستهای پانزده روزه اعضای صندوقهای اعتباری خرد در این میان قابل توجه است. به خصوص در روستای نازدشت که مردمی از روستاها و مناطق مختلف به این محل منتقل شده اند و با فرهنگها و آداب و رسوم متفاوت به طور اجباری با یکدیگر زندگی می کنند. همزیستی مسالمت آمیزی با یکدیگر دارند. ظاهراً از ابتدا چنین همکاری و همبستگی وجود نداشته است. ولی آموزشهای ارائه شده از سوی پروژه و نشستهای هفته در میان گروههای توسعه به این امر شدت بخشیده است. به گفته یکی از زنان آگاهی مردم بالا رفته است زنان در جلسات در مورد مشکلات روستا بحث و تبادل نظر می کنند. با همکاری یکدیگر و پیگیری امور از طریق ادارات مختلف توانسته اند مسائل و کمبودهای روستا را حل و فصل کنند حتی در مدیریت روستا مشارکت دارند به عنوان مثال در روستای تاجمیر که روستایی عشایری و بلوچ نشین است برنامه اعتبارات خرد و پروژه ترسیب کربن سبب مشارکت زنان در اداره امور روستا شده و دهیار روستا یک زن می باشد.

۲- تأثیر برنامه بر توانایی مردم در پیگیری مطالباتشان از نهادهای پاسخگو

یکی از ملاکهای توانمندسازی، بالا رفتن توانایی مردم در پیگیری مطالباتشان از نهادهای دولتی است. در این پژوهش منظور از نهادهای پاسخگو، نهادهای محلی از قبیل شوراهای و دهیارها و نهادهای دولتی شامل ادارات و سازمانهای است که روستائیان با آن سروکار دارند مثل اداره دامپزشکی، منابع طبیعی، جهاد کشاورزی، کمیته امداد، بانکها پروژه ترسیب کربن و... . نتایج پژوهشهای کیفی نشان می دهد که مراجعه و خواسته های زنان از ادارات افزایش یافته و اکثر افراد اذعان داشتند که تا قبل از تشکیل صندوقهای اعتباری خرد، کمترین ارتباط را با ادارات دولتی داشتند و در این میان ارتباط با منابع طبیعی و بانکها و مراکز بهداشتی، پروژه ترسیب کربن و شورای روستا افزایش بیشتری داشته است. و خواسته های آنها از اداراتی که ارائه کننده خدمات رفاهی به آنها هستند بیشتر شده است. و خواهان دریافت امکانات بیشتر برای روستا هستند؛ البته خودیاری خود زنان هم در توسعه روستا نقش قابل توجهی دارد.

نکته قابل ذکر اینکه زنان روستاهای عشایری کمترین ارتباط را با ادارات دولتی داشتند اما بعد از عضویت در صندوق های اعتباری خرد منشی های صندوق ها بعد از هر نشست به بانک مراجعه کرده و پس اندازهای اعضا را به حساب صندوق واریز می نمایند، البته این موضوع همه گیر نیست به عنوان مثال در روستای حسن کلنگی مراجعه زنان به ادارات بیشتر از سایر روستاها است.

۳- تأثیر برنامه بر دارایی

دختران جوان با عضویت در صندوق ها و گرفتن وام و ایجاد شغل از قبیل قالیبافی، عرق گیری، پاچه بافی، و پرورش مرغ بومی و ... و همچنین کار در پروژه جهت نهالکاری و احیاء مراتع موفق به افزایش درآمد و دارایی خود شده اند و اکثر آنها با این درآمد اقدام به خرید جهیزیه و طلا نموده اند. و از این بابت بسیار راضی اند.

۴- تأثیر برنامه بر امرار معاش خانوار

زنان با گرفتن وام و ایجاد شغل به تنوع راههای امرار معاش خانواده خود کمک کرده اند. اگر قبلاً از طریق دامداری و بعضاً کشاورزی امرار معاش می کردند، امروزه با گرفتن وام و به جریان انداختن آن در ایجاد طرحهای اشتغالزا، راه های متنوعی از قبیل پروراندی، گاوداری، پرورش مرغ بومی، قالی بافی، خیاطی و... برای امرار معاش خانوار فراهم شده است که باعث تنوع فعالیتهای شغلی خانوار شده است. و کاهش آسیب پذیری خانوارها را به دنبال داشته است. نتایج مصاحبه های کیفی حاکی از آنست که نقش خانمها در استفاده از وامها در جهت ایجاد و تنوع فعالیتهای شغلی برای امرار معاش خانوار

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

بیشتر از آقایان است زنان خانوار و امها را اغلب در جهت ایجاد شغل جدید به کار برده اند و از این راه کسب معاش می کنند. در حالی که مردان کمتر موفق به راه اندازی کسب و کار جدید شده و دنباله رو همان فعالیتهای قبلی شان هستند.

۵- کنترل بردرآمد

شرکت در برنامه، موجب ایجاد درآمد و پس انداز زنان عضو صندوق ها شده بود اما در مورد کنترل بر پس انداز و مشارکت در تصمیم گیری های اقتصادی تأثیری مشاهده نشد. مشارکت زنان در استفاده از وام یا به عبارت دیگر کنترل بر وام به عنوان شاخصی از تأثیر برنامه بر توانمندسازی زنان در نظر گرفته شده است. در اغلب روستاها زنان کنترل کمی بر وام دارند که این امر تحت تأثیر منفی تسلط مردان بر درآمد در بین اکثر خانواده هاست.

۶- افزایش تحرک و اعتماد به نفس زنان

افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس از مهمترین جنبه های تغییر در فرآیند توانمندسازی است. که محقق در مشاهدات و طی مصاحبه با زنان به آن پی برد. پیش از این، زنان به ندرت به ادارات مراجعه می کردند. اما پس از شرکت در برنامه مراجعات آنها به ادارات مختلف افزایش یافته است در نشستها ارائه طریق می کنند و از حقوق خود دفاع می نمایند. در حضور مسئولین صحبت می کنند. آنها این وضعیت را یک وضعیت مثبت و نشانه اعتماد به نفس خود می دانند. از دیگر نشانه های تحرک زنان عضو صندوق های اعتباری خرد می توان به حضور چشمگیر آنان در نمایشگاه های برگزار شده در سطح کشور نام برد. تاکنون چندین بار در نمایشگاههای برگزار شده در سطح پایتخت، استان و شهرستان شرکت نموده و همچنین داوطلب شرکت در اردوهای ترویجی پروژه هستند

زنان روستاهای منطقه حسین آباد با تشکیل صندوق و دستیابی به خدمات مالی (ایجاد پس انداز، دریافت وام) و غیر مالی صندوق (آموزش، مشارکت، تصمیم گیری، مسئولیت پذیری و مدیریت) نوعی فرایند توانمندسازی را طی کرده و به عنوان افرادی آگاه، در جهت پیشرفت و رهایی از محرومیت، در حال فعالیت می باشند.

شکل ۲: نمایشگاه صنایع دستی بیرجند، غرفه پخت و عرضه نان، شکل ۳: نمایشگاه صنایع دستی بیرجند، غرفه عرضه عرقیات سنتی

نتیجه گیری

تامین مالی خرد یا اعتبارات خرد، پوششی برای بهبود دسترسی تنگدستان به خدمات و وام ها، کاهش فقر و توانمندسازی افراد روستایی به خصوص زنان و نهایتاً توانمند سازی جوامع روستایی شناخته شده و بهره گیری از آن در دو دهه اخیر رشد چشمگیری داشته است.

پروژه ی ترسیب کربن نیز که با هدف بهبود وضعیت اقتصادی اجتماعی مردم محلی و کاهش محرومیت و فقر در منطقه ی حسین آباد غیناب در حال اجراست، تلاش نموده است تا از طریق ارائه ی خدمات مختلف از جمله ایجاد صندوق های اعتباری خرد گامی مهم در جهت کاهش فقر از چهره ی روستاهای منطقه بردارد. این پروژه مانند هر برنامه مداخله ای دیگری، نیازمند ارزیابی است. ارزیابی صندوق های اعتباری خرد، گذشته از آنکه میزان و ابعاد اثر را مشخص می کند امکان اصلاح رویه ها و سازوکارهای اجرایی آن را نیز فراهم می کند. بویژه اینکه این قبیل برنامه ها مراحل آزمایشی خود را طی می کنند و قرار است در صورت موفقیت در سایر نقاط هم اجرا شوند.

زنان در کنار سایر فقرای روستایی گروه هدف پروژه ترسیب کربن را تشکیل می دهند. بنابراین پروژه تلاش کرده است با اولویت بخشی به زنان، زمینه دسترسی آنان به اعتبار را فراهم آورد. اما دسترسی به معنای استفاده از آن نیست. وام تنها زمانی منجر به توانمندسازی زنان می شود که شرکت کننده خود بر مصرف آن کنترل و در مصرفش دخالت داشته باشد، در غیر این صورت او فقط مجرای اخذ وام برای سایر اعضای خانواده خواهد بود. یافته های کیفی نشان می دهد که عضویت در صندوق های اعتباری خرد نتایجی مانند تحرک زنان، افزایش مشارکت در تصمیم گیری در اجتماع و افزایش اعتماد به نفس آنان و تنوع منابع درآمدی خانوار را در پی داشته است.

منابع:

- ازکیا، مصطفی و علی ایمانی (۱۳۸۵) "نقش اعتبارات خرد در توانمندسازی و ایجاد اشتغال زندانیان آزاد شده"، مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستایی و فقرزدایی، مرکز تحقیقات بانک کشاورزی، تهران.
- بختیاری، صادق (۱۳۸۵)، "مفاهیم، تعاریف و سابقه اعتبارات خرد با نگاهی به عملکرد بانک کشاورزی"، مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستایی و فقرزدایی، مرکز تحقیقات بانک کشاورزی، تهران
- بخشوده، محمد و حبیب الله اسلامی" (۱۳۸۴) نقش بانک کشاورزی در کاهش فقر با تأکید بر اعتبارات خرد"، در مجموعه مقالات همایش اعتبارات خرد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- جانسون، سوزان و بن روگالی (۱۳۸۳) "تأمین مالی خرد و کاهش فقر"، ترجمه پیروز ایزدی، تهران: وزارت جهاد کشاورزی، مرکز تحقیقات و بررسی مسائل روستایی.
- جلالی موسوی، آزاده (۱۳۸۶)، "بررسی اثر برنامه های تأمین مالی خرد بر کاهش فقر"، پایان نامه کارشناسی ارشد رفاه اجتماعی، به راهنمایی پویا علاءالدینی، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
- چمبرز، رابرت (۱۳۷۶)، "توسعه روستایی، اولویت بخشی به فقرا"، ترجمه مصطفی ازکیا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- دیهیم، حمید و معصومه وهابی" (۱۳۸۲) دست یابی زنان به اعتبارات نظام بانکی"، پژوهش زنان، دوره ۱، سال ۱،

شماره ۷

۸. سجادی، فاضل (۱۳۸۵) "نقش بانک کشاورزی در ایجاد اشتغال و کاهش فقر با بهره‌گیری از رویکرد اعتبارات خرد"، مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستایی و فقرزدایی، مرکز تحقیقات بانک کشاورزی، تهران.
۹. سعدی، حشمت الله و عباس عرب مازار (۱۳۸۵) "نقش اعتبارات خرد در توانمندسازی زنان روستایی، تجربه بانک کشاورزی"، مجموعه مقالات سمینار اعتبارات خرد، توسعه روستایی و فقرزدایی، مرکز تحقیقات بانک کشاورزی، تهران
۱۰. شادلو، شیده (۱۳۸۰) "نقش فرهنگ در متعال ساختن نگرش های جنسیتی برای توانمندسازی زنان با تأکید بر اسناد بین المللی"، در مجموعه مقالات همایش توانمندسازی زنان، تهران: مرکز امور مشارکت زنان، ج ۱
۱۱. شادی طلب، ژاله و همکاران (۱۳۸۴) "فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار"، فصل نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال چهارم، شماره ۱۷
۱۲. شکوری، علی و همکاران (۱۳۸۶) "مؤلفه های توانمندسازی زنان و عوامل مؤثر بر آنها"، پژوهش زنان، دوره ۳، شماره ۱
۱۳. طالب، مهدی و زهره نجفی اصل (۱۳۸۶) "پیآمد اعتبارات خرد روستایی بر توانمندسازی اقتصادی زنان روستایی سرپرست خانوار، نگاهی به نتایج طرح حضرت زینب کبری(س) در روستاهای بوبین زهرا"، فصل نامه روستا و توسعه، سال ۱۰، شماره ۳
۱۴. عرب مازار، عباس و فرزین معتمد (۱۳۸۲)، "نقش بانک کشاورزی در توانمند سازی روستاییان با بهره گیری از رویکرد اعتبارات خرد" فصلنامه پژوهشی بانک و کشاورزی، سال اول، شماره ۲
۱۵. کرمی، عزت الله و رضایی مقدم، کورش (۱۳۷۷) "فقر و کشاورزی پایدار، واکاوی کیفی" تهران: روستاو توسعه، چاپ اول، سال ۲، شماره ۳.
۱۶. نجفی، بهاءالدین (۱۳۸۲)، "تأمین مالی خرد، تجربیات جهانی و امکانات توسعه آن در ایران"، مجموعه مقالات همایش تأمین مالی کشاورزی، تجربه ها و درس ها، بانک کشاورزی، تهران.
۱۷. هادر بادی، غلامرضا (۱۳۸۷)، "بررسی مدلی از توسعه روستایی (پروژه ترسیب کربن)"، گروه علمی کشاورزی، منابع آب و منابع طبیعی، کمیسیون امور زیربنایی و تولیدی، دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام، تهران
۱۸. Narayan, Deepa, (۲۰۰۶) *Measuring Empowerment Cross Disciplinary Perspective*, The Word Bank, Washington.